

Ilyés Zoltán: Etnicitás és szimbolikus geográfia (különös hangsúllyal a perifériák, határvidékek, kontaktzónák kisebbségeire) Vázlat

A legkülönfélébb földrajzi és természeti egységek – tájak, hegységek, erdők vagy éppen folyók – mítoszok együttesének is tekinthetők, melyek történetileg változó súlypontokkal, a 18. század végétől egyre markánsabb nemzeti keretben kerültek elgondolásra és bemutatásra. Hans Heinrich Blotevogel a Rajna és a Rajnavidék példáján mutatja be, hogy geográfusok, történészek és etnográfusok a kezdetekben esztétizáló természetleírástól hogyan jutottak el a tájnak a nemzeti propaganda szolgálatába állításáig, azaz milyen társadalmi, politikai és kulturális konstrukciós folyamatok termelték ki a Rajnavidék imázsát. Áttekintéséből világosan látható, hogy a tájakról folytatott belső és nemzetek közötti diskurzusok a 19-20. század folyamán egyre radikálisabban etnizálódtak, nacionalizálódtak.

A *szimbolikus geográfia* egyfelől a történelem és a történeti narratívák beleírása és beleíródása a tájba: emlékművek, a legkülönfélébb épített környezetek (pl. az állam, az irányítás épületei, infrastruktúrája) és tevékenységek (performanszok, fesztiválok stb.) révén. Az ily módon konstruált táj elemei kulturális textúrát, szöveget képeznek, ezek olvashatók. Másrészt nemcsak a konkrét földrajzi terekben tárgyiasuló szimbolikaként jelenik meg, hanem közvetítő médiumokban építjük fel a tájakhoz, tájelemekhez kötődő nemzeti, etnikus imázsselemeket: festményeken, tankönyvekben, térképeken, nemzeti és regionális címerekben, nemzeti himnuszokban, hazafias versekben, filmekben és az elektronikus média megannyi színterén. Ezen közvetítők közül Ina-Maria Greverus a *Der Territoriale Mensch* című iránymutató irodalom-antropológiai munkájában a versek, himnuszok által megidézett szülőföld (Heimat) szubjektív topográfiáit vizsgálja.

A tájakat mint arra Maurice Halbwachs és Assmann rámutat, tekinthetjük a *kulturális emlékezet* részeinek is. Az így megalkotott, és sokrétűen ábrázolt, imaginált tájak tehát elsősorban kulturális produktumként gondolandók el, ezek kialakítását és értelmezését a nemzetállamokban rögzült territoriális viszonyok szabályozzák. Donald Meinig rámutat, hogy minden érett nemzetnek megvannak a maga *szimbolikus tájképei*, melyek rendszerint a nemzeti lét ikonográfiájának esszenciális részei.

Arjun Appadurai és mások is hangsúlyozták, hogy a nemzetállam az általa uralt területen folyamatos és határozott jelenléttel őrzi határait, megteremti állampolgárait és azok állampolgári tudatát, megteremti, működteti városait, emlékműveit, kialakítja az emlékezet és

a megemlékezés helyeit. Appadurai ugyanakkor felhívja a figyelmet ennek a vállalkozásnak az ellentmondásosságára is: amellet hogy az állam igyekszik létrehozni "*a nemzethez tartozás egyenletes, folyamatos és homogén terét*", olyan helyeket is kialakít, ahol az ünnepek, a felügyelet, a fegyelmezés és a mozgósítás révén fenntartja az uralkodók és uralom alatt levők közötti társadalmi különbségeket.

A "dolgok rendje" (ld. Foucault) ebben az értelemben a nemzetállam rendjét, elrendezését, topográfiáját jelenti. A helyes arányokat, a dolgok helyességét az állam garantálja, a hatalom, az elit szabja meg a normatív olvasatot. A tájak politikai, adminisztratív területi egységekbe való sorolása révén kialakul egy állami raszter a tájban és "lakosságban" egyaránt, egy államilag jóváhagyott kultúrspecifikus rendséma, ami egyben a nemzetállam hatalmi, uralmi igénye az ország, tájai és egyben a források fölött. A tér, a tájak és lokalitások egyéb klasszifikációs rendszerei is ennek az elvnek vannak alárendelve, az etnokratikus struktúrákban jószerivel teljesen teljesen ki is vannak zárva.

A nemzetállami etnopolitikák, tervezési politikák tehát egyben szabályozzák, szűrik, felülírják, gyakran leegyszerűsítő sztereotípiákra, dichotómiákra építve – fejlett vs. elmaradott, civilizált/civilizáló vs. civilizálatlan/civilizálandó – rangsorolják a régiókat, különféle lakosságcsoportokat. Ezek mint térértékelési és szimbolikus értéktulajdonítási gyakorlatok az egyes etnikai/regionális csoportokra irányuló kizárási vagy felemelési/felmutatási praktikákban jelentkezhetnek, az etnikusan megszerveződő regionális politikák, szimbolikus regionalizációk a "régii" nemzetállamokban éppúgy zajlanak, mint a fiatalabb, a gyarmati sorból a második világháború után felszabadult államoknál, mely utóbbi mechanizmusok posztkoloniális értelmezési keretbe is beilleszthetők.

A szimbolikus geográfia problémaköre nem értelmezhető az *imázs* fogalmának körüljárása nélkül. Az imázs egy egyén vagy csoport objektív tudása, benyomásai, előítéletei, imaginációi és emocionálisan motivált gondolatai egy bizonyos helyről, régióról. A hatalmi technikák, a regionális- és emlékezetpolitikák, a kultúr- és oktatáspolitikák mind alakíthat egy-egy régió imázsán, új imázstartalmakat vihet be, például emlékművek, kultuszhelyek megteremtésével, vagy akár nagy gazdasági beruházásokkal. A hatalom, az állami irányítás, az állam működése, az adminisztráció, a védelem stb. jellegzetes ikonográfiát, szimbolikát és tájképet hoz létre, amit "*hatalmi táj*"-nak, a "*hatalom tájképének*" is nevezhetünk. A térben hatalom és alávetettség koloniális, nemzetállami viszonyai újra és újra megjelennek, újrafogalmazódnak: az egyes etnikumok számára eltérő lehet a tájhoz való szimbolikus

hozzáférés, érdemes arra is rámutatni, hogy egy táj, régió szimbolikus, mentális uralása a történeti emlékezet, hagyományok és az épített örökség okán nem feltétlenül az uralkodó nemzet privilégiuma. Még évtizedekig egzisztálhatnak "emlékezettájak" és "inadekvát tájak", ahol a szimbolikus tartalom és a kulturális, gazdasági funkció között tartamos ellentmondás feszül. Például a második világháború után kiürült keleti német területek benépesítésével és hatalmi, ideológiai "kistaffrozásával" nem vagy nehezen lehetett megszüntetni az új népesség kulturális idegenségét. Megdöbbentő interjúkban vallanak a Szovjetunió belső területeiről a kalinyingrádi területre költöztetett oroszok arról, hogy az ott talált, a németek által hátrahagyott berendezéseket, épületeket, javakat és szimbólumokat mennyire nem értették és nem tudták használni (a mosógépeket víztárolásra használták, a borostyánt szénként elégették stb.). A táj szimbolikus, mentális uralása tehát az emlékezetmunka, a hagyományápolás révén történhet a távolból is. Elég a német honfitársi szövetségek az óhazák, a Heimat-okfelé irányuló imázsfenntartó tevékenységére utalni (ld. a Heimatbuch műfaját, az emlékezet- és ünnepkultúrát, az irodalmi alkotásokat, verseket, dalokat stb.), ez az emlékezetmunka 1989 után a szabadabb kapcsolatok és a felélénkülő honvágyturizmus révén a konkrét régiókban már tárgyasulhatott is.

A *turizmus* is fogyasztója az etnizált régióknak (ld. folklór- és etnoturizmus), új irányokat szabhat az örökségesítésnek (pl. korábban elfedett/elfelejtett kulturális örökség felfedezése, multietnikus, multikulturális imázs fogyasztása), amelyek gyakran szembemennek a nemzetállami törekvésekkel (ld. pl. Gyimes "ezeréves határ" turizmusa). A régiók, tájak, lokalitások a legkülönfélébb jelentések konstruálásának és a turizmus keretében történő fogyasztásának helyeivé válnak, áttételesen a történelemtől, etnicitástól, vallástól, identitástól folytatott állandó diskurzusok, replikák terepeivé is válhatnak. A turizmus léket üthet a nemzeti térbeélés és reprezentáció monolit hagyományába. A turizmus gyakorlata hibridizálhat, a helyi lakosságot bevonva, a helyi örökségre figyelve a turizmus ellen-geográfiákat, szimbolikus ellenvilágokat is konstruálhat.

A tájak, régiók, államok/birodalmak *reprezentálásának* fontos színterei, médiumai az irodalmi szövegek, nemzeti himnuszok, címerek, festmények, fotográfiák, filmek, prospektusok, útikönyvek, kiállítások, múzeumok, tankönyvek. Ezek mint reprezentációs rendszerek a reprezentáció stratégiájától és politikájától függően jelentéseket termelnek és cirkuláltatnak, ezeket a következetes módon végigvitt tartalomelemzés és kontextusfüggő olvasási mód tárhatja fel. A különböző kultúrákban, nemzetállamokban a tájakat különböző

értelemzési sémák mentén produkálják vagy reprezentálják, amelyek egymással interakcióba léphetnek vagy konfrontálódhatnak. A hatalmi igénnyel fellépő szereplők és intézmények saját értéktulajdonításuk szerint favorizálnak kanonizált olvasatokat és dekódolási módokat.

A *hatalom tájképei* (landscapes of power) (Pinney) megjelenhetnek tehát a közvetítő médiumokban, így a tankönyvekben, olvasókönyvekben, és a címereken, melyeken gyakran territoriális igények artikulálódnak. A hatalmi, uralmi viszonyok a tájba való beírása, beíródása, a saját, kanonizált történelem reprezentálása különösen a *határtérségekben*, a *perifériákon* lehet szembeűnő. A hatalom tájképe reprezentációk szövevényében jelentkezik (például a nemzetállami fennhatóságot megerősítő emlékművek, feliratok és rítusok). Természetesen elbeszélések és történelmek kontradiktív szimbolikái és konkuráló imaginációi egymás mellett is létezhetnek. Sok nemzetállamban a saját történelem és települési textúra reprezentálása központi elgondolás és projekt. Ismertek a nemzetiszocializmus "árja táj" tervei (Klaus Fehn), az államilag támogatott szimbolikus térfoglalások Erdélyben, és a nemzeti, vallási konfliktusok során a szimbolikus jelentőségű tájlemek lerombolására, dekomponálására tett kísérletek (Bosznia-Hercegovina, Koszovó).

A kortárs szociálgeográfiai vitákban már a *média* szerepét is vizsgálják a szimbolikus geográfiák, a terekhez kötött jelentéstulajdonítások megerősítésében, elmélyítésében és társadalmi elfogadtatásában. A média működési mechanizmusa, társadalmiasultsága, és hatalmi potenciálja révén képes világképeket elfogadtatni, terjeszteni, bizonyos toponímiákat, megnevezéseket, *szimbolikus regionalizációkat* propagálni és promotálni. Így válik Burgenlandból lassan Őrvidék, a szerb konnotációjú Vajdaságból Délvidék, Szlovákiából Felföld vagy Felvidék, Hargita és Kovászna (ezek 1968 óta létező neutrálisabb konnotációjú megyenevek Csík, Háromszék, Udvarhely helyett!) megyéből Székelyföld (rendre ki is helyezik a Székelyföld táblát Kovászna megye határán). Ez a szimbolikus regionalizáció a történelmi magyar nemzeti tér (éretének) megerősítével a térbeli orientáció mindennapi rutinjait nacionalizálja, azaz a trianoni államhatár-elrendeződést írja felül a fejekben. Ez természetesen még kifejezettebb a különböző nemzeti érzelmű honlapokon; kiadtak már "Magyar élettér autóatlaszt", ahol ideiglenesen "rác, oláh, tót megszállás alatt levő" területként vannak feltüntetve az elcsatolt országrészek.

A *határtérségek szimbolikus geográfiájának* értelemzéséhez jól adatolt és feldolgozott példát kínál a finn-orosz *Karélia*, ahol nemzeti ikonográfiák konfrontálódnak és élnek egymás mellett, és ahol 1989 után finn részről megindulhatott az elveszettnek gondolt karéliei

táj újraépítése, újrabeélése. Karéliának óriási jelentősége volt a Kalevala forrásszövegeinek összegyűjtésében, jóformán a teljes "nemzeti eposz" anyagát a keleti végeken gyűjtötték fel. A Finnországtól a második világháború végén elcsatolt és évtizedekig elzárt terület szomszédságában (a maradék Karéliában), meg is indult az 1970-es évektől egy szimbolikus tér létrehozása, a Kalevalára reflektálva megtervezték például az "énekmondók és népköltészet útját." Maunu Häyrynen bemutatta, hogy Karélia mint liminális zóna, társadalmi periféria miként reprezentálódik a finn nemzeti táj imázsépítési folyamatában. A különféle ideológiai korszakokban határrégió arculata más-más kontextusokban rajzolódik meg: például Zachris Topelius nemzeti romantikus, didaktikus narratívákat tartalmazó Finnország topográfiájában, a második világháború nyomán, és a posztszovjet revival időszakában. A jelen karéliai táj szerinte egy nosztalgikus konstrukció, melyben a liminális zónát bizonyos értelemben a történelmen kívül helyezik.

Netta Böök felhívja a figyelmet a vallási eltérésekre is: a karéliai határvidék a finn-karéliai ortodox kultúra magterülete volt. Az ősi Karéliát mitikus helynek tekintették, az ősi, eredeti finn "*kalevala-kultúra*" utolsó rezervátumának. A második világháború után Finnországot kényszerítették ezen területek átadására, telepesek költöztek be a Szovjetunió más területeiről, és a területet 45 évig finnek nem látogathatták. A háború utáni Finnországban Karélia új nosztalgikus aurát kapott, míg szovjet hozzáállást a "szovjet nacionalizmus" és a politikai rendszer uralta adminisztráció határozta meg; létrehozták a szovjet "ideológiai tájképet", a nagy honvédő háború emlékműveivel és a Kelet-Európában jól ismert mozgósító plakátokkal, szobrokkal, installációkkal. A jelenlegi karéliai határvidék aránylag szegény oroszországi terület, amelyet többirányú identitás, kötődés, örökség jellemez. A háború előtti kulturális tájkép maradványai, a falvak és épületek részben megmaradtak, ez érzelmileg érinti a finneket, és a háború előtt itt élt lakosságot turizmusra, hazalátogatásra ösztönzi. A szülőföld, az emlékezés geográfiája íródik rá fokozatosan a posztszovjet tájra, jelentőségteli pontokat, desztinációkat, emlékeket és finn-orosz érintkezési, találkozási alkalmakat, "közös olvasáspróbákat" teremtve. Az orosz értelmiség körében is jelentkezik egy egyre növekvő érdeklődés a terület háború előtti múltja, karjalai finn világa iránt. Az épített örökségekhez kb. tudások, képzetek és identitások, narratívák kapcsolódnak és természetesen a két nép – finn és orosz – másképpen használja a karéliai múltat. A szerző feladatként fogalmazza meg olyan eszközök megtalálását, amellyel

egyesíteni lehet a finn és orosz érdekeket, hogy a karéliei kulturális örökség fennmaradhasson.

Karélia, mint határrégió példája bemutatja számunkra, hogy miként reprezentálódhatnak történeti régiók, néprajzi tájak, és az emlékezetpolitika, valamint a nemzeti táj imagológiája miképp befolyásolhatja egy régió imázstartalmait, örökségesítését.